

תחילת מחקר

דוד שניאור

תיאוריה הגאוגרפיים של ארץ-ישראל
ב'כפתור ופרח' בהשוואה להסברים
הגאוגרפיים של פרשני המקרא בימי הביניים

תחילת מחקר: תיאוריה הגאוגרפיים של ארץ-ישראל ב'כפתור ופרח' בהשוואה להסברים הגאוגרפיים של פרשני המקרא בימי הביניים

רקע: פרשנות גאוגרפית אצל פרשני המקרא בימי הביניים

בפסוקים רבים במקרא יש מידע גאוגרפי על ארץ-ישראל. הכרת תכנים גאוגרפיים אלו חשובה להבנת הטקסט, אך פרשני המקרא שלא גרו בארץ-ישראל, ושלא ביקרו בה מימיהם, התקשו בזיהוי אתרים שנזכרו בפסוקים ובהבנת ההיבטים הגאוגרפיים במקרא, משום שלא היה להם מידע גאוגרפי מדויק על הארץ. הדבר נכון לרוב הגדול של פרשני ימי הביניים, כגון ר' שלמה יצחקי (רש"י), ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם), ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע) ור' דוד קמחי (רד"ק). לעומתם, ר' משה בן נחמן (רמב"ן) עלה לארץ, בשנת 1267, ובעקבות זאת הכניס לפירושו לתורה, שנכתב בספרד, כמה שינויים,¹ שחלקם ערכונים לאור המציאות הגאוגרפית שראה בהיותו בארץ.

בשער המאמר:
משמאל, שער ספרו של אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, דפוס ונציה [ש"ח?]; מימין, שער ספרו של אשתורי הפרחי, מהדורת לונץ, תרנ"ט (1849)

אשתורי הפרחי וחשיבות מחקרה של ארץ-ישראל בספרו 'כפתור ופרח'

אשתורי הפרחי סייר בארץ-ישראל וחקר אותה בשנים 1315-1322, ואת ממצאיו ומחקריו פרסם בספרו 'כפתור ופרח'.² מוצאו היה מן העיר פלורנצה שבספרד, והוא תרגם את שמה לעברית: פרח, ושמו העברי המלא, כפי שהוא מופיע בהקדמה לספרו: איש-תורי רבכי משה הפרחי. אברהם משה לונץ הסביר – בעקבות יום טוב ליפמן צונץ – שהשם אשתורי הוא לשון מליצה, ושההפרדה לשתי מילים נעשתה 'להראות בזה כי הוא התייר אשר תר את הארץ לארכה ולרחבה'.³ לפרחי הייתה השכלה רחבה בלימודי קודש ובלמודי חול וכן בשפות עברית, לטינית וערבית.⁴

מחקר זה הוא חלק מעבודת הדוקטור שלי, 'גישתם הפרשנית של רש"י, רשב"ם, רד"ק ורמב"ן לנושאים גאוגרפיים במקרא'. תודתי נתונה לפרופ' יוסף עופר ולד"ר יגאל לוי, שבהדרכתם כתבתי את העבודה, על הערותיהם החשובות.

1 מספר מחקרים בחנו את פירושו של רמב"ן לתורה על פי כתב-יד. ראו: מ"צ אייזנשטט, 'מכתב הרמב"ן מארץ ישראל בעניין צורת השקל ומשקלו', תלפיות, ד (תש"י), עמ' 606-621; ק' כהנא, 'הוספות רמב"ן לפירושו לתורה', המעיין, ט (תשכ"ט), עמ' 25-47; מ' סבתו, 'על נוסח פירוש רמב"ן לתורה', מגדים, כג (תשנ"ה), עמ' 71-81; הנ"ל, 'תוספות רמב"ן לפירושו לתורה', שם, מב (תשס"ה), עמ' 61-124; Y. Ofer, 'The Two Lists of Addenda to Nahmanides' Torah', *JSQ*, 15 (2008), pp. 321-352. Commentary: Who Wrote Them?'

2 מאחר שהמחקר הקיים על הספר 'כפתור ופרח' ועל מחברו מועט, חשוב ביותר להכיר את דברי ההקדמה וההערות של מהדירי הספר, ראו: י' בלומנפלד (מהדיר), כפתור ופרח, א-ב, ניו-יורק תשי"ח-תשכ"ד; א"י חבצלת וי' דוברוביצר (מהדירים), כפתור ופרח, א-ג, ירושלים תשנ"ד-תשנ"ט; א"מ לונץ (מהדיר), כפתור ופרח, א-ג, ירושלים תרנ"ז-תרנ"ט; צ"ה עדלמאן (מהדיר), כפתור ופרח, ברלין תר"א. מראי המקום ב'כפתור ופרח' במאמר זה הם על פי מהדורת חבצלת ודוברוביצר, אלא אם נכתב אחרת.

3 לונץ (שם), עמ' xxvi. אדלמן העיר במבוא למהדורתו ל'כפתור ופרח' כי שם המחבר איננו ברור כפי שניסה צונץ להסבירו – איש תורי (אישתורי). לדבריו שמו של המחבר לא נכתב באופן ברור מתוך ענווה, ואת הביטוי 'איש תורי'

קדמו לו תיירים רבים, יהודים⁵ ונכרים⁶ כאחד, שתיארו ביומני מסעותיהם את סוריהם בארץ הקודש, אך מאחר שהיה הראשון שבשהייתו בארץ לא הסתפק בסיור בדרכים ובערים מרכזיות, אלא גר בה וחקר אותה תקופה ארוכה, כינה אותו לונץ 'הראשון בחוקרי ארץ הקודש',⁷ והוסיף: 'ובהיות רבינו זה חכם וחוקר לכל תכלית, לא מהר בכתובת ספרו זה עד אשר עבר את ארץ-ישראל לגבולותיה, עריה וכפריה. לא חדש ימים ולא שנה תר את ארה"ק [ארץ הקודש], כי אם שבע שנים תמימות ורצופות הקדיש לעבודתו זאת'.⁸

דווקא מפני שהפריחי כתב את ספרו באחת התקופות הפוריות ביותר בחקר הארץ, לאחר המאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה, שבהן נכתבו לדברי יהושע פראוור יותר מ-150 חיבורים העוסקים

הוא הסביר בנאמנותו המובהקת של המחבר לתורת ה'. ראו: אדלמן (שם), עמ' xiii. גם את שם הספר הסביר אדלמן באופן אחר: לדבריו אין קשר בין שם הספר לשם המשפחה של מחברו. מאחר שהספר עוסק בהבהרת עניינים הלכתיים, שמו נקשר לאמור במדרש: 'רבי חנינא ורבי מרינוס תרויהון אמרין בשם אבא נהוראי: בשעה שהיה אדם אומר דבר מתוקן לפני ר' טרפון היה אומר כפתור ופרח' (בראשית רבה צא, ט), והסביר זאת בעל 'מתנות כהונה' (ר' יששכר כ"ץ ברמן-אשכנזי, פולין, המאה השש-עשרה): 'כלומר נאים ועגולים הרברים ככפתור ויפים כפרח'. ראו: אדלמן (שם), עמ' xiv. מן הראוי לציין שבתרגומי לספרי הרפואה 'לוחות התרופות' ו'הכבוסים' כתב הפריחי את שמו: אשתורי ב"ר משה הפריחי. חיבורים אלה נמצאים בכתבייד, וטרם ראו אור בדפוס.

4 מלבד תרגומיו לשני ספרי רפואה (ראו בהערה הקודמת) הזכיר בספרו 'כפתור ופרח' שלושה ספרים נוספים שכתב: 'בתי הנפש' (בפרקים ה, יח), 'שער שמים' (בפרק י - ולא בפרק ו, כפי שציינו בטעות לונץ והבצלת) ו'שושנת המלך' (פרק מד). ספרים אלה אינם נמצאים בידניו, ותוכנם אינו ידוע במדויק. תיאורים מפורטים על ידיעותיו ראו: 'פראוור, ר' אשתורי הפריחי - ראשון לחוקרי ארץ-ישראל במלאת 650 לספרו "כפתור ופרח"', ארץ שומרון: הכינוס הארצי השלושים לידיעת הארץ, ירושלים תשל"ד, עמ' 106.

5 יעקב בן נתנאל הכהן (תחילת המאה השתים-עשרה), בנימין מטודלה (1170), ר' פתחיה מרגנשבורג (1175), ר' שמואל בן שמשון (1210), יהודה אלחריזי (1218) ושליח ר' יחיאל מפריז (אמצע המאה השלוש-עשרה). המניעים למסע לארץ-ישראל היו בעיקר דתיים, כגון ביקור בקברים ובמקומות קדושים, קיום נדר ואף סיור במזרח בעקבותיהם של עשרת השבטים. ראו: 'ד איינושטיין, אוצר מסעות: קובץ תיורים של נוסעים יהודים בארץ ישראל, סוריא, מצרים וארצות אחרות, ניו-יורק תרפ"ז, עמ' 5; א' יערי, מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים: מימי הביניים ועד ראשית שיבת ציון, תל-אביב תש"ו, עמ' 9-30; 'פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, בעריכת א' פרידמן ומ' ארליך, ירושלים תשס"א, עמ' 176-180. פראוור תמה על כך שבתיאורי מסעות של יהודים לא הוזכרו בדרך כלל אירועים חשובים וידועים שסופר עליהם בתנ"ך, ולעומת זאת תוארו בהרחבה 'הקברים הדוממים של חכמי התלמוד', ואילו צליינים נוצרים הרבו להזכיר אירועים מקראיים. ראו: פראוור (שם), עמ' 178. הפריחי הזכיר בספרו את עולי הרגל, וכינה אותם 'המתקבצים מקרב אל ארץ ישראל' (כפתור ופרח, פרק יג, עמ' קלז).

6 צליינים ביקרו בארץ במקומות חשובים לנצרות. לא אחת קיבלו הצליינים זיהוי של מקומות בהתאם למסורתם גם אם הדבר לא היה נכון מבחינה היסטורית. פראוור קרא לסוג סיור זה של הצליינים בארץ 'הגאוגרפיה הקדושה של ארץ הקודש'. ראו: 'פראוור, הצלבנים: דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו, עמ' 200-227. דוגמה אחת נפוצה היא זיהויה המוטעה של העיר עכו (Acre) כקָרֶוֹן המקראית. יש גם יומני מסע של מוסלמים, כמו יומן מסעו של אבן אלעריבי מסוויליה. ראו: 'דרורי, אבן אל-עריבי מסביליה: מסע בארץ ישראל, רמת-גן תשנ"ג; א' שילר (עורך), ארץ ישראל ואתריה בתיאורי עולי רגל מוסלמים (אריאל, 59), ירושלים תשמ"ח. שילר תיאר מספר עולי רגל מוסלמים נוספים שביקרו בארץ. שניים מתוכם שסיירו בארץ בתקופה הממלוכית הם אבן ג'יביר (1185) ואבן בטוטה (1335). ראו: שילר (שם), עמ' 13-14. אלעד ערער על מקורות תיאורי מסעו של אבן בטוטה בטענה שרובם הועתקו מעולי רגל אחרים. ראו: ע' אלעד, 'מסעו של אבן בטוטה בארץ ישראל, האמנם חיבור מקורי?', 'דרורי (עורך), ארץ ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 98-114.

7 לונץ (לעיל, הערה 2), עמ' xxiv. בדומה לכך כתב עליו יערי: 'בחקירותיו היה לאבי מחקר הטופוגרפיה של ארץ-ישראל' (יערי ולעיל, הערה 5, עמ' 98).

8 לונץ (שם), עמ' xxxii. לונץ סיג את מידת הדיוק של הפריחי בקביעת גבולות הארץ לפי תיאורי התורה וספרות חז"ל באמרו כי 'באבתו וחקתו העזה לארץ אבותינו, הרחיב מאד את הגבולים הנזכרים בתורה' (שם, עמ' xxxiii).

בתיאור ארץ-ישראל מבחינה גאוגרפית והיסטורית,⁹ ניתן להעריך טוב יותר את מחקריו ב'כפתור ופרח'. פראוור עמד על מספר דרכי מחקר של הפרחי בספרו:

בתקופה שבה נעשה המחקר, כמו שעדיין היה נעשה גם לפני שני דורות, בהליכה ברגל ממקום מקום, בתקופה של חוסר מפות – משתמש הפרחי בשיטה בדוקה. במקום קואורדינאטות – הוא מציין מרחקי הליכה וכיוון רוחות-השמים. ואין זה דבר של מה בכך, שכמעט 200 מקומות זוהו על ידו בשיטה זו. הקורא המודרני, הרגיל לקביעות אחרות אינו יכול אלא להתפלא מעוצם ההישג, אם נזכור שעשה זאת ללא מפה; ובתור מורה-דרך, אין לו אלא מקורות מן המקרא והתלמוד, שהוא מצרפם אחד לאחד, ומאתרם בשטח. מן הדין הוא לציין, שכמה זיהויים שנתגלו במאה ה"ט נקבעו למעשה כבר על-ידי אשתורי הפרחי.¹⁰

אלחנן ריינר סבר שגישתו של הפרחי לחקר הגאוגרפי של ארץ-ישראל הייתה גישה הלכתית מובהקת, כשם שספרו הוא ספר הלכה מובהק: 'עיקר עניינו הוא במצוות התלויות בארץ, אלא שבהבדל ממחברים אחרים עשה מחברו שימוש במציאות הגאוגראפית שמצא סביבו. השימוש בארגומנטאציה זו הינה [כך!] עיקר חידושו של אשתורי בחיבורו. ואמנם אשתורי גדש את חיבורו בחומר גאוגראפי והיסטורי רב ערך, אך דבר זה לא מוציא את הספר מחזקתו כספר הלכה'.¹¹

בית-שאן בראשית המאה העשרים
(אוסף המושבה האמריקנית, ספריית הקונגרס, וושינגטון)

עם בואו לארץ התגורר הפרחי בירושלים וחקר את גבולותיו ומידותיו של הר המוריה. מדבריו הקדמתו לספר מתברר כי למרות הצורך להכיר את ירושלים מקרוב לשם מחקרה, הוא בחר להתרחק מהעיר פחות משנה לאחר שבא להתגורר בה, משום שפגש שם אנשים בעלי מחלוקת. הוא עבר לגור בבית-שאן, לדבריו הן מפני שהיא 'יושבת על מים רבים, מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכת ושבעת שמחות, כגן השם תוציא לחמה ולגן עדן פתחה',¹² והן משום ריחוקה מבעלי מחלוקת.

9 פראוור (לעיל, הערה 4), עמ' 106-113.

10 שם, עמ' 109. לדעת ברוך יש לשער שהפרחי השתמש במפה כל שהיא של ארץ-ישראל. ראו: א' ברוך, 'תאור המסע של אשתורי הפרחי בספרו כפתור ופרח', א' לב ומ' שילה (עורכים), ארץ ישראל כמקור לעלייה לרגל ותיירות, רמת-גן תש"ס, עמ' 20-24.

11 א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 129.

12 כפתור ופרח, הקדמה, עמ' ג. כדברי ריש לקיש: 'גן עדן – אם בארץ ישראל, בית שאן פתחה' (בבלי, עירובין יט ע"א).

ייתכן שהתיישב בבית-שאן גם בשל רצונו להרגיש את שייכותה לארץ-ישראל, מאחר שר' יהודה הנשיא קבע כי בית-שאן פטורה מהמצוות התלויות בארץ למרות היותה חלק מארץ-ישראל.¹³ סיבה גאוגרפית נוספת הייתה קרבתה של בית-שאן למרכז הארץ, כפי שכתב: 'זמה שאני משים לפני' בית שאן כנקודת העגולה להוציא ממנה ההוראה אל כל המקומות, מפני שהיא באמצע ארץ-ישראל בקירוב, שהרי היא דרומית לטבריה שהיא בטבורה של ישראל כחצי יום'.¹⁴

ניכר שהפרחי השתדל לסייר בכל הארץ, ושלא כקודמיו לא הסתפק בהכרת דרכים ראשיות, משום שביקש לבדוק ולברר שמות מקומות ולהשוותם לשמות המקומות במקרא ובחז"ל ולזהות את גבולות הארץ: 'זמה שרדפתי אחר זאת החקירה, לא מפני שזכני האל יתברך לשבת בו לבר, אלא שלא למעט גבול נחלתנו ממיעוט ידיעה, ומרצון שלא להקל במצותיה'.¹⁵

ראובן קשאני מנה כ-200 מקומות יישוב שזיהה הפרחי על פי סיור וחקירה גאוגרפית ומתוך השוואת שמות המקומות בערבית לכינויים במקרא ובחז"ל.¹⁶ אולם יוסף ברסלבי הצביע על טעויות רבות שלו בזיהוי מקומות ובהערכת הזמן והכיוון. לדעתו נבע הדבר מכך שהפרחי כתב את ממצאיו בסוף מסעותיו ולא במהלכם, ולכן שכח את הפרטים המדויקים.¹⁷

מלבד הזיהויים הגאוגרפיים והשלכותיהם ההלכתיות עסק הפרחי בספרו בעניינים נוספים הקשורים להכרת הגאוגרפיה של ארץ-ישראל מקרוב, כפי שכתב: 'לחקר תכונותה וקדמוניותיה,

טבע עזיה וצמחיה, משקלותיה, מדותיה, מטבעותיה ודברי ימיה'.¹⁸ לדוגמה בסיורו בעכו הגיע לידיו מטבע שקל עתיק, כפי שקרה לרמב"ן, ועל פי משקלו הוא ניסה להבין את משקלותיהם של מטבעות אחרים: 'עוד בא לידי דינר ממטבע שקל הקודש, והוא כסף כתוב סביבו בכתב הכותיים, שהוא כתב הדיוט [...] מצד אחד צורת מחתה ומצד השני אילן שקד בשלשה פרחי שקדים, שקלתיו בדקדוק ועלה ארבעה

דרהם וחצי קירט וחצי. אם כן ישוה הסלע של תורה מן הדרהם הכנעני ו' דרהם וי"ג קירט וחצי'.¹⁹

מטבע שקל מתקופת
המרד הגדול נגד
השלטון הרומי

13 בבלי, חולין ו ע"ב. ראו עוד: י' ברסלבי, 'בית שאן כמרכז למחקריו של ר' אשתורי הפרחי', בקעת בית שאן: הכינוס הארצי השבעה-עשר לדיעת הארץ, ירושלים תשכ"ב, עמ' 83-85; לונץ (לעיל, הערה 2), עמ' xxxiii.

14 כפתור ופרח, פרק ז, עמ' קמו. על הקביעה שטבריה היא במרכז הארץ, ראו להלן, עמ' 104-105.

15 שם. דברים דומים כתב רש"י בתחילת פירושו לפרשת מסעי (במדבר לד, ב), שפורטו בה גבולות הארץ: 'לפי שהרבה מצות נוהגות בארץ ואין נוהגות בחוצה לארץ, הוצרך לכתוב מצרני גבולי רוחותיה סביב, לומר לך: מן הגבולים הללו ולפנים המצות נוהגות'. הציטטות מפירושי המקרא הן על פי המהדורה הדיגיטלית של 'מקראות גדולות: הכתר', אלא אם כן צוין אחרת.

16 ר' קשאני, 'ר' אשתורי הפרחי מחבר הספר "כפתור ופרח"', כיוונים, 13 (תשמ"ב), עמ' 139. לדברי קליין הפרחי היה הראשון שזיהה מספר יישובים, כמו מודיעין וביתר. ראו: ש' קליין, החומר הטופוגרפי הארצי-ישראלי בספר כפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי, בורפישט תרפ"ג, עמ' 75.

17 ברסלבסקי, 'לחומר הטופוגרפי הארצי-ישראלי בכפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי', הנ"ל, לחקר ארצנו עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 263-268.

18 לונץ (לעיל, הערה 2), עמ' xxiv.

19 כפתור ופרח, פרק טז, עמ' רלב. חבצלת העיר נכונה כי גם רמב"ן הזכיר מציאת מטבע שקל עתיק והשווה בין מטבע השקל שמצא הפרחי לזה שמצא רמב"ן. ראו: כפתור ופרח, פרק טז, עמ' רלב, הערה 346. חשוב לציין כי תיאור השקל

דרך אגב, תמוהה העובדה שהפרחי לא הזכיר את מציאת המטבע שעליה סיפר רמב"ן במהדורה השנייה של פירושו לתורה, שנערכה בארץ, אף שהכיר מהדורה זו, כפי שניתן ללמוד מן הציטטות בספרו מדברי רמב"ן בפירושו לתורה.²⁰

לדעת שמואל קליין הקדים הפרחי בכמה מאות שנים את מחקרה המדויק של ארץ-ישראל, והוא מנה את שבחיו – הכרת ספרות המקרא והתלמוד בשילוב הכרת הארץ על פי מחקריו, אהבתו לארץ-ישראל ולמחקרה, הכרת השפה הערבית ובקיאיות רבה בספרים שקדמו לו. הוא הביע את הערכתו הרבה למחקרו: 'ר' אשתורי הפרחי הוא ראש וראשון לכל חוקרי הטופוגרפיה של ארץ-ישראל אחר חתימת התלמוד וספרו אינו נופל בערך מספרו של אוסביוס אב הכנסיה,²¹ אשר עשה ראשונה (במאה הג') [צ"ל: במאה הרביעית] רשימת שמות מקומות המקרא עם השוואתם'.²²

אסיים את המבוא הקצר על הפרחי ועל ספרו 'כפתור ופרח' בהבעת תקווה שספר זה ייחקר באופן ראוי, שכן כדברי קשאני, 'במשך הדורות התפרסמו מהדורות שונות

של "כפתור ופרח", אך עד עתה לא זכה הספר למהדורה מדעית ביקורתית כיאה לחיבור חשוב, שנכתב בארץ-ישראל לפני כשבע מאות שנה'.²³

תוכן הספר 'כפתור ופרח' כפי שהוא מופיע בשער הספר (מהדורת לונץ, תרנ"ט)

מופיע לא כמכתב של רמב"ן – כפי שכתב חבצלת – אלא כתוספת לפירושו לתורה במהדורה בשנייה, וניתן למצוא בכתב-יד של הפירוש סמוך לרשימת התוספות. ראו: כ"י אוקספורד, בודליאנה 696 Opp. (נוביאור 2253/12; מתכ"י, ס' 20536); כ"י מינכן, סרפיית המדינה הבורית 137 Cod. hebr. (מתכ"י, ס' 1187); כ"י פרמה, פלטינה 3258 (דה רוסי 1378; ריצ'לר 591; מתכ"י, ס' 13945).

20 וכך כתב רמב"ן: 'ברכני ה' עד כה שזכיתי ובאתי לעכו, ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף מפותח פתוח חותם, מצדו האחד כעין מקל שקד ומצדו השני כעין צלוחית, ובשני הצדדין סביב כתב מפותח באר היטב. והראו הכתב לכותיים וקראוהו מיד, כי הוא כתב עברי אשר נשאר לכותיים, כמו שמוזכר במסכת סנהדרין; וקראו מן הצד האחד "שקל השקלים", ומן הצד השני "ירושלם הקדושה". ואומרים כי הצורות: מקלו של אהרן, שקדיה ופרחיה; והצורה השנית – צנצנת המן' (בפירושו לשמות ל, יג). שעוועל הביא תוספת זו של רמב"ן בסוף פירושו רמב"ן לתורה. ראו: י"ד שעוועל (מהדיר), פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן (רמב"ן), ב, ירושלים תש"ך, עמ' תקו-תקח. את המהדורה הראשונה של פירושו לתורה כתב הרמב"ן בספרד. לאחר שבא לארץ הכין מהדורה של הפירוש ובה עדיין את דבריו והוסיף ביאורים, שמקצתם קשורים לענייני גאוגרפיה שנודעו לו לאחר שהכיר מקורב את המציאות בארץ-ישראל. יש לציין כי במטבע השקל מימי המרד הראשון ברומאים לא נכתב 'שקל השקלים' כדברי הרמב"ן, אלא 'שקל ישראל'. ראו: מ"צ איוזנסט, 'מכתב הרמב"ן מארץ-ישראל בעניין צורת השקל ומשקלו', תלפיות, ד (תש"י), עמ' 614-619; י' משרור, אמצעי תשלום קדומים, משקלות ומטבעות, חיפה תשנ"ח, עמ' 99-104.

21 על אוסביוס ותרומתו לחקר הגאוגרפיה של ארץ-ישראל כתב אהרוני: 'המחקר השיטתי הראשון של אוצר המקומות הנזכרים במקרא, הוא החיבור "אוניו-מאסטיקון" (=ספר השמות) של אב הכנסיה אבסביוס, אשר חי בקיסרי בתחילת המאה הרביעית לסה"נ ומת בשנת 339 בקירוב. זוהי מעין אנציקלופדיה טופוגרפית של המקרא, הכתובה יוונית, ובה מסודרים שמות המקומות לפי א"ב יוונית [...] בדומה לחכמי התלמוד ניסה גם אבסביוס להשוות את השמות הקדומים לשמותיהם של מקומות שבזמנו' (י' אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 63-64).

22 קליין (לעיל, הערה 16), עמ' 6.

23 קשאני (לעיל, הערה 16), עמ' 149.

התייחסותו המיוחדת של אשתורי הפרחי לפירושו הגאוגרפיים של רש"י

אחת התופעות המעניינות שטרם נזכרה בספרות המחקר, ושהתגלתה לי אגב עיון במחקריו הגאוגרפיים של הפרחי, היא אהדתו הרבה לפירוש רש"י, שהוזכר בספרו עשרות פעמים; אהדה זו באה לידי ביטוי בסיכום מחקריו ובזיהוי המקומות בהתאמה לדברי רש"י.

על תיאור גבולה הדרומי של ארץ-ישראל (במדבר לד, ג-ה) כתב הפרחי: 'זהכל כפי שפירש רש"י ז"ל';²⁴ על זיהוי נחל מצרים כתב: 'וכן פירש רש"י ז"ל';²⁵ את תיאורו של הר ההר הצפוני סיכם כדעתו של רש"י: 'והרב ז"ל הוציא מכח הכתוב מה שאנו רואים בעינינו';²⁶ ובסיכום תיאור גבולה הצפוני של הארץ (במדבר לד, ז-ט) כתב: 'ודברי רש"י מוסכמים עמנו עם ראיותינו ההכרחיות'.²⁷

בזיהוי דמשק כגבולה הצפוני-מזרחי של הארץ לא הסכים הפרחי עם דברים שהביא בשם רש"י: 'זה דמשק במקצוע צפונית מזרחית אצל חצר עינן',²⁸ ואמר שרש"י טעה: 'אין משיבין את הארי ודבריו ז"ל דברי נביאות'.²⁹ ורק לאחר מכן תיאר את הזיהוי הגאוגרפי לפי ראות עיניו: 'אלא הענין הוא כך כפי מה שאנו רואים [...]'.³⁰

רש"י כאמור לא ביקר מעולם בארץ, וכל פירושו נסמכו על מקורות שעמדו לפניו, מהמקרא ומספרות חז"ל. יתר על כן, אברהם גרוסמן, שחקר את פירושו של רש"י לאור תקופת חייו, הרבה להזכיר את גישתו החינוכית של רש"י לאהבת ארץ-ישראל והעם היהודי, בתקופה שבה החלו מסעי הצלב, והמוסלמים שלטו בארץ-ישראל.³¹ דברי גרוסמן אכן תואמים את פירושו הגאוגרפיים ואת גישתו הגאוגרפית של רש"י, שמצאתי בהם זיקה ערכית-חינוכית עמוקה לארץ-ישראל, שבאה לידי ביטוי בהסברים סמליים ומדרשיים רבים, בעוד שבמידע הגאוגרפי שבהם לא הייתה כלל מגמה לשקף את המציאות בדייקנות.³² הפרחי העריך אפוא מאוד את הסבריו הגאוגרפיים של רש"י, אף שרש"י הבלית את ההיבט החינוכי על פני ההיבט המציאותי.

24 כפתור ופרח, פרק יא, עמ' טז.

25 שם.

26 שם, עמ' כג.

27 שם, עמ' כד.

28 חבצלת העיר כי פירוש רש"י זה איננו מוכר לנו. ראו: שם, עמ' כז, הערה 101.

29 שם, עמ' כז. נראה שבביטוי 'דברי נביאות' התכוון הפרחי לומר שהדברים אינם מבוססים ואינם מוכחים. כך הסביר רש"י עצמו את הביטוי התלמודי הזה. ראו בפירושו לבללי, עירובין ס ע"ב; בבא בתרא יב ע"א; בכורות מה ע"א.

30 כפתור ופרח, פרק יא, עמ' כז. במקום נוסף שהעיר הפרחי על זיהוי לא נכון של אתר – 'עוד פירש ז"ל, ירמוך נהר הוא בדרך דמשק, זה מעיד שלא ראה ירמוך' (שם, פרק ז, עמ' קמג) – ציין חבצלת (שם, הערה 96) כי אף שברפוסים ובכתבי-היד נכתב 'עוד פירש', הנוסח המועדף הוא 'עוד פירש', והכוונה ל'ערוך' (ר' נתן מרומי, המאה האחת-עשרה), שהסברו על הירמוך מופיע קודם לכן. בכתבי-יד אחד של 'כפתור ופרח' אמנם כתוב 'עוד פי' ז"ל' (כ"י מילנו, אמברוויאנה B 76 Sup [מתכ"י, ס' 11812]), אולם בשני כתבי-יד אחרים נכתב 'עוד פרש"י' (כ"י אוקספורד, בודליאנה Hunt. 105 [נויבאוואר 2201; מתכ"י, ס' 20484]), 'עוד פרש"י ז"ל' (כ"י ניו-יורק, להמן D32 [מתכ"י, ס' 72722]). מאחר שאין בדינו פירוש של רש"י למשנה זו, ומאחר שהסבר 'הערוך' מופיע בדיוק לפי ציטטה זו, נראים דבריו של חבצלת שאין הכוונה לרש"י.

31 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 204-207; הנ"ל, רש"י, ירושלים תשס"ו, עמ' 103-107, 131-129.

32 ד' שניאור, 'הגישה הגאוגרפית של רש"י: עיונים בפירושי רש"י לתורה בפסוקים העוסקים בגיאוגרפיה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת ברי-אילן, תשס"ח, עמ' 74-76.

אתרים גאוגרפיים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לדברי הפרשנים³³

במסגרת מחקרי הנוכחי השויתי את תיאוריה הגאוגרפיים של ארץ-ישראל בספר 'כפתור ופרח' לפרשנות הגאוגרפית של ארץ-ישראל בכתבי פרשני ימי הביניים, הן אלו שלא הכירו את הארץ מקרוב והן רמב"ן, שעדכן את פירושו לתורה לאחר בואו לארץ.³⁴

אגב השוואת התיאורים הגאוגרפיים של הפרשנים והתייחסותו של הפרחי אליהם, אפשר אולי לראות בציטטות מדברי הפרשנים בספר 'כפתור ופרח' עדי נוסח לפירושים שעמדו לפני הפרחי.³⁵ דוגמה לכך יש בדבריו על קבר רחל. רמב"ן תמה על דברי רש"י, שסבר כי קבר רחל קרוב לירושלים, והעדיף את פירושו של רד"ק שהקבר רחוק מן העיר. אולם לאחר שבא לארץ-ישראל הוא נוכח לדעת כי הסברו של רש"י נכון יותר. לכן במהדורה השנייה של פירושו לתורה הוסיף לפירושו מן המהדורה הראשונה את זיהוי קבר רחל³⁶ ואת הסתייגותו מפירוש רד"ק: 'ועכשיו שזכיתי ובאתי לירושלים, שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל, והנה הוכחש הפירוש הזה' (בראשית לה, טז).³⁷

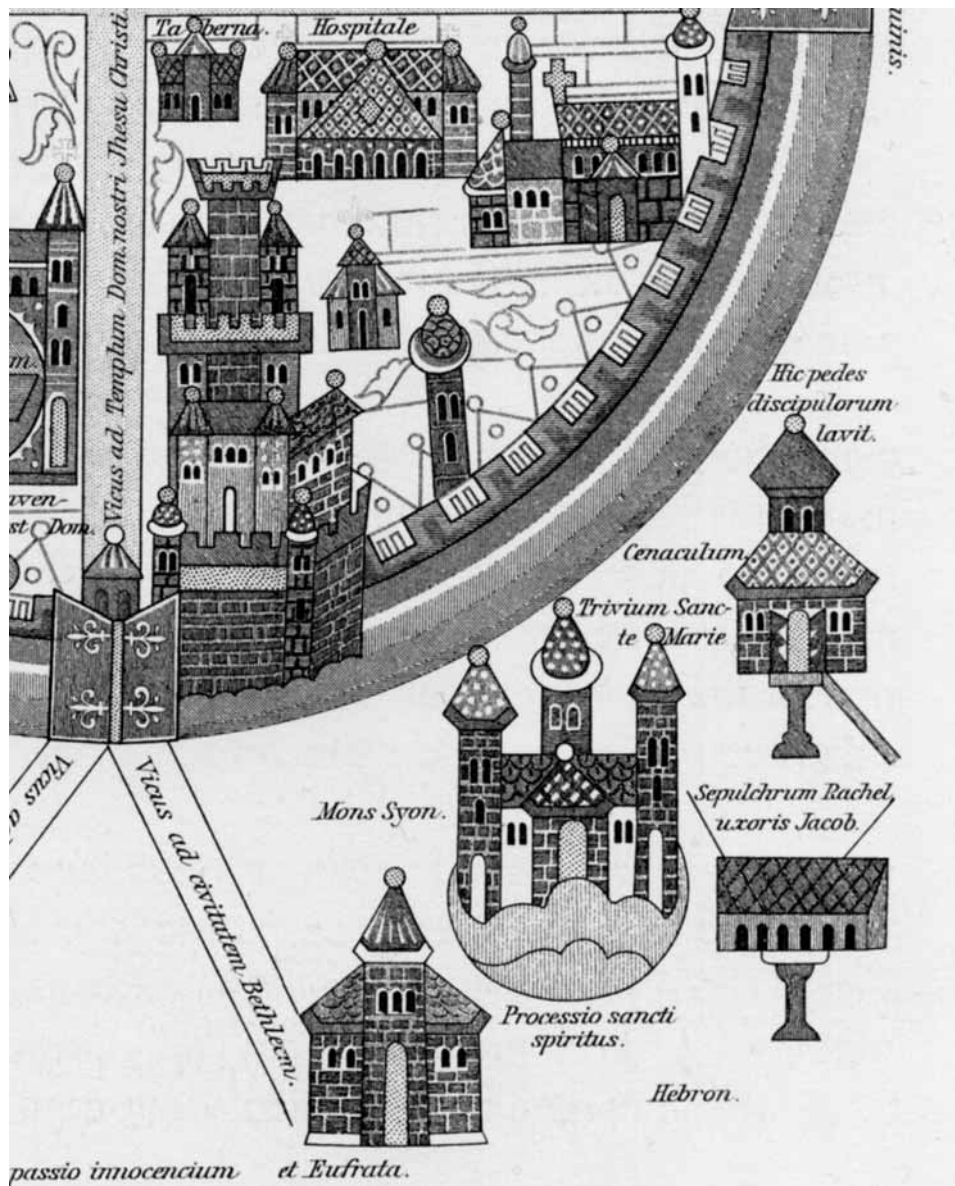
33 מאחר שחלקו העיקרי של דיון זה עוסק בזיהויים גאוגרפיים, צירפתי במידת הצורך זיהוי גאוגרפי נוסף על פי ספרו של בורכהרד מהר ציון 'תיאור ארץ הקודש', בתרגומו של ארליך. ראו: מ' ארליך, 'ארץ ישראל בסוף התקופה הצלבנית על פי תאורו של בורכהרד מהר ציון', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תשנ"א. בורכהרד, שהיה נזיר דומיניקני, סייר בארץ בסוף הגמאה השלוש-עשרה, כלומר בין רמב"ן לפרחי. דרך אגב, ארליך השווה פעמים רבות את זיהוייו הגאוגרפיים של בורכהרד עם אלו של הפרחי.

34 חלק מהשינויים ומהתוספות של רמב"ן לפירושו לתורה קשורים לשינוי דעתו הפרשנית, וחלקם – להיכרותו את המציאות הגאוגרפית בארץ (לדוגמה כתיבת מרחקים בין ארצות ומקומות). לדברי עופר, יש קרוב ל-300 תוספות בפירוש רמב"ן, ורובן אינן קשורות להיבטים הגאוגרפיים של הארץ (מתוך דברים שנאמרו בקורס על פירוש רמב"ן באוניברסיטת בראילן בשנת תשס"ט).

35 יש התאמה כמעט מוחלטת בין דברי הפרשן לבין הציטטה שהביא הפרחי. לדוגמה דברי רמב"ן בפירושו לשמות ג, ח על אי אזכורו של הגרשע עם ששת עמי ארץ כנען צוטטו ב'כפתור ופרח' במדויק, למעט מילה אחת שונה – בפירוש רמב"ן נאמר 'ויתנם' ואילו ב'כפתור ופרח' נכתב 'ונתנם' (פרק יא, עמ' כח). לעומת זאת בציטטה מפירוש רש"י דלקמן יש כמה שינויי נוסח: 'וכן הביא רש"י ז"ל (בראשית כח, יז) אמר רבי אלעזר בשם רבי יוסי בן זמרא, הסולם הזה עומד בבאר שבע ושפועו מגיע עד בית המקדש, שבאר שבע עומד בדרומו של יהודה וירושלם בצפנו בגבול שבט [בכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. I: שבין יהודה ובנימין, ובית אל [היה] בצפון [של] נחלת בנימין בגבול שבין בנימין ובין בני יוסף (כפתור ופרח, פרק יא, עמ' נ). לדעת לונץ הציטטות שהביא הפרחי מתוך ספרים רבים מעידות על זיכרונו המופלא, שהרי באותם הימים, ובייחוד לאחר שהגיע לארץ-ישראל, לא ייתכן שהיו לפניו כל ספרי הרפואה, המחקר והדקדוק שהזכיר. לונץ סבר אפוא ש'שינויי נוסחאות שאנו מוצאים בדבריו, אשר רבות מהנה חזונו מוכיח עליהן כי אינן אלא פרי שגירת [צ"ל: שגרת] הלשון מבלי היות הספר בעצמו מול עיניו' (לונץ [לעיל, הערה 12], עמ' xxvii, הערה 1). למרות דבריו אלו של לונץ, אני מניח כי הפרחי ציטט מתוך דברי הפרשנים לתורה על פי ספרים שהיו ברשותו.

36 תוספת זו נמצאת בגוף הפירוש כמעט בכל כתבי-היד של פירוש רמב"ן המוכרים לנו. אולם בשלושה כתבי-יד של פירושו לתורה היא מופיעה בגליון, כלומר בשולי הפירוש: כ"י פולדה, ספריית המדינה QUA. 2 (מתכ"י, ס' 2141); כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 223 (מתכ"י, ס' 4261); כ"י פרמה, פלטינה 3255 (דה רוסי 608; ריצ'לר 590; מתכ"י, ס' 13942), ורק בכתב-יד אחד נעדרה תוספת זו לחלוטין – כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 584 (מתכ"י, ס' 1820).

37 הדבר מלמד שרמב"ן קיבל את הזיהוי המקובל של קבר רחל מתושבי הארץ באותם הימים, והעדיפו על הפרשנות המסורתית שזיהתה את קבר רחל ברמה, מצפון לירושלים. תוספת זו של רמב"ן הווכחה בכמה מחקרים על בעיית זיהוי קבר רחל. ראו: י' אליצור, 'קול ברמה נשמע ושאלת קבורת רחל', שמעתין, 59 (תשמ"ט), עמ' 16-21; הנ"ל, 'פשר אותות שאלו ובעיית קבורת רחל', סיני, צב, א-ב (תשמ"ג), עמ' לה-מה; מ' גוטמן, 'עם קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח',

קבר רחל, אשת יעקב' (מסומן בחץ), מדרום-מזרח לירושלים, במפת פירנצה, כתב-יד מן המאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה

הפרחי תיאר את מקומו של קבר רחל כפי שראה אותו בעיניו: 'הראות מעיד על זה [...] והנה מצבת קבורת רחל היא לדרום ירושלים כמו שעה'³⁸, בדומה לדברי רמב"ן בתוספת לפירושו. חשוב

מגדים, יד (תשנ"א), עמ' 34-46; מ' הראל, 'מקום קבורת רחל', והנה אין יוסף: קובץ לזכרו של יוסף אמוראי, תל-אביב תשל"ג, עמ' 153-160; נ' שרגאי, על אֵם הדרך: סיפורו של קבר רחל, ירושלים תשס"ה.

38 כפתור ופרח, פרק י, עמ' רמו. ברסלבסקי העיר כי בתקופתו של הפרחי ניתן היה למדוד זמן בעזרת שעון שמש או אמצעי אחר, אך בתנועה ממקום למקום הסתמך הפרחי לכאורה על חוש הבחנתו. מסקנתו של ברסלבסקי היא כי הפרחי

לציין שאף שלא ציטט את תחילת התוספת של רמב"ן, שבה סיפר שבא לארץ וראה את קבר רחל בבית-לחם, מהשוואת הדברים ברור כי הציטטה לקוחה מהמשך התוספת, הנמצאת במהדורה השנייה של הפירוש. ניתן להסיק מכך שכבר כחמישים שנה לאחר שהפיץ רמב"ן את המהדורה השנייה של פירושו לתורה, הייתה מהדורה זו מוכרת לציבור הלומדים.

גיחון

השם גיחון נזכר במקרא כשמו של אחד הנהרות היוצא מעדן (בראשית ב, יג), ובעיקר כשמו של מקור מים סמוך לעיר ירושלים (מלכים א לג, לח, מה; דברי הימים ב לב, ל; לג, יד). אזכורים אלו של שם דומה לשני מקורות מים שונים כנראה הקשו על חלק מהפרשנים לזהותם. רש"י קבע בפירושו לתלמוד: 'סתם מי גיחון – מי שילוח בדברי הימים',³⁹ ואגב דברים אלה כתב הפרחי שיש להפריד בין נהר הגיחון, שאיננו בארץ-ישראל, לבין מעיין הגיחון, הסמוך לירושלים.⁴⁰ רש"י הסביר את השם גיחון בהקשר לנגיחה – 'שהיה הולך והומה והמייתו גדולה מאד, כמו "כי יגח" – שמנגח והולך והומה' (בראשית ב, יג).⁴¹

הר ההר הצפוני

הר ההר הדרומי הוזכר במקרא עשר פעמים (במדבר כ, כב, כג, כה, כז; כא, ד; לג, לז-לט, מא; דברים לב, ג), בעוד הר ההר הצפוני הוזכר רק פעמיים (במדבר לד, ז-ח). נוסף על כך הר ההר הדרומי נקשר לתיאור קבורתו של אהרן, ואילו הר ההר הצפוני נזכר כציון נקודת גבול. מסיבות אלו כנראה הר ההר הדרומי מוכר יותר מאשר הר ההר הצפוני. בתחילת דיונו בהר ההר הצפוני הזכיר הפרחי את דברי רש"י, שהבדיל בין הר ההר הדרומי, שאיננו בארץ, וששם מת אהרן הכהן הגדול, לבין הר ההר הצפוני, ששייך לארץ-ישראל.⁴² חשוב לציין כי מאזכור דבריו אלו של רש"י בפירושו לבמדבר

כתב את תיאורו הגאוגרפיים בכוח הזיכרון, כאשר סיכם את מסעותיו, ולא במהלך המסעות, וזה אחד מהסבריו לטעויות של הפרחי בכיוונים, במרחקים ובזמנים. ראו: ברסלבסקי (לעיל, הערה 17), עמ' 263-268. ברוך ברק ומצא שהמונח שעה אצל הפרחי מציין מרחק של 7 ק"מ. עם זאת לדבריו ככל שגדל מספר השעות, פחתו הדיוק וההתאמה למרחק בקילומטרים. ראו: ברוך (לעיל, הערה 10), עמ' 22. בורכהרד מהר ציון כתב: 'שתי לאוקות דרומה מירושלים נמצאת בית לחם [...] לפניה גם פוגשים בקבר רחל' (ארליך [לעיל, הערה 33], עמ' 135). על פי השוואה למרחקים מוכרים מצא ארליך שלאוקה, יחידת אורך שבורכהרד הרבה להזכיר, אורכה 4.7 ק"מ בממוצע. ראו: ארליך (שם), עמ' 198. אך הוא ציין כי לאורנט ובעקבותיו פראוור סברו שלאוקה היא יחידת מהירות: המרחק שאדם עובר בשעת הליכה או רכיבה. ראו: שם, עמ' 218, הערה 1. מרחקים נוספים המופיעים בספרו של בורכהרד הם מרחק יום (ארליך ציין שלא ברור אם מדובר ביום הליכה או רכיבה), מיל רומי (כשליש לאוקה, 1,472 מ'), מרחק הטלת חצים ומרחק של השלכת אבנים. רש"י לבבלי, ברכות י ע"ב.

40 כתור ופרח, פרק י, עמ' רלא. מדברי ר' יוסף קרא (מחכמיה הבולטים של צפון צרפת בסוף המאה האחת-עשרה ובתחילת המאה השתיים-עשרה, תלמיד חבר של רש"י), ניכר שהוא עשה שימוש בפירוש רש"י (מלכים א א, לג). אך בניגוד לרש"י, שהסביר את רעיון המלכת המלך בסמוך למעיין כסמל לאריכות מלכותו, וזיהה את הגיחון עם 'מעין השילוח', ר"י קרא ערבב ביניהם, והסביר את סמליות המלכת שלמה בנהר גיחון: 'סימן שתהא מלכותו נמשכת, כנהר זה שמושך את מימיו ואינו פוסק'.

41 רש"י לא הזכיר את מדרש השם המופיע במדרש, ופירש את שמו של נהר גיחון במדרש שם עצמאי על פי עצמת המים שבו ובזיקה לשור נוגח, והפער בין השורש נג"ח לשורש גי"ח לא הפריע לדרשה.

42 בורכהרד לא תיאר את הר ההר הצפוני, למרות חשיבות זיהויו להבנת מקומו של הגבול בפינה הצפונית-מערבית, ככל

מפת תחומי ארץ-ישראל בכתב-יד של פירוש רש"י לתורה (כ"י פריז, הספרייה הלאומית הצרפתית (héb. 155)

לד, יא, אשר אינם נמצאים בדרך כלל בגוף הפירוש אלא כמפת גבולות הארץ שצייר רש"י⁴³ ניתן להעריך שבידי הפרחי היה כתבי-יד של פירוש רש"י לתורה שכלל את מפת גבולות הארץ.⁴⁴

הפרחי תיאר את קשייו במציאת הר ההר הצפוני ובזיהויו: 'לדעת זה ההר אי זה הוא ואנה הוא מקומו, טרחתי זמן מרובה ומצאתי ת"ל [תורה לאל].'⁴⁵ לאחר תיאור מפורט של ממצאי סירוי באזור הר ההר הצפוני וסקירת שמות ערביים של הרים ויישובים באזור בתקופתו, הוא ציין שם של מקום בקצה ההר הנקרא קבותיא, אך לא קיבל שם זה, משום שרש"י קרא למקום בפירושו קפלוריא: 'זלולי שרש"י ז"ל (בבלי, גיטין ח ע"א) פירש קפלוריא שם העיר היושבת על חודו של הר, הייתי אומר שזה הוא קבותיא'.⁴⁶

הנראה משום שלדבריו עכו, שמדרום להר ההר הצפוני, 'מעולם לא היתה חלק מארץ הקודש, ואף לא הוחזקה על ידי בני ישראל' (ארליך [לעיל, הערה 33], עמ' 44), ובהמשך דבריו ציין כי כוונתו לכתוב רק על ארץ הקודש: 'איני מתכוון לכתוב אודות ארצות אחרות, וזאת ארץ הקודש' (שם, עמ' 50).

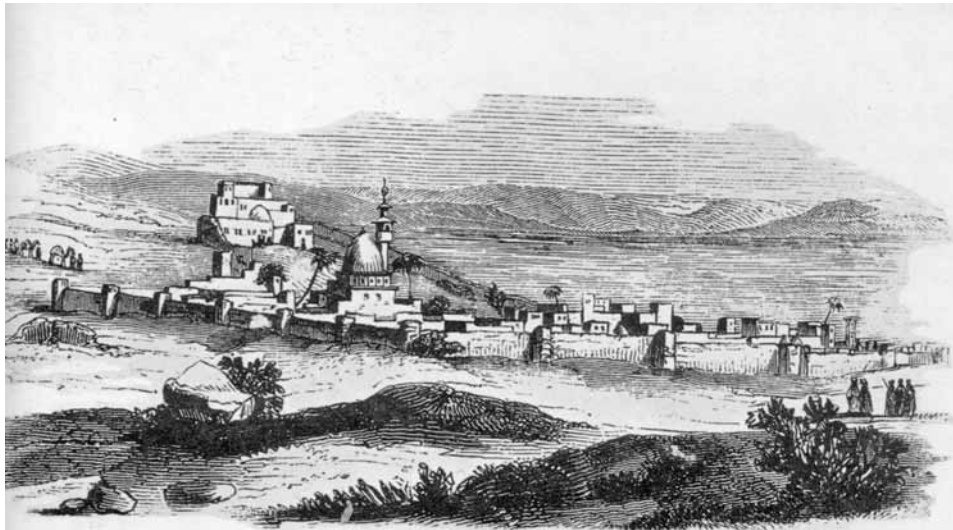
43 מפה זו מופיעה ברבים מכתבי-היד החשובים של פירוש רש"י לתורה, כגון כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 1, דף 164א (מתכ"י, ס' 75016); כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית Cod. hebr. 5, דף 140ב (מתכ"י, ס' 2526); כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 155, דף 180ב (מתכ"י, ס' 4142). לדיון נרחב לאחרונה במפה זו ראו: א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', תרביץ, ס' (תשנ"א), עמ' 67-97; י' עופר, 'מפות ארץ ישראל בפירוש רש"י לתורה – ומעמדו של כ"י לייפציג 1', שם, עו (תשס"ז), עמ' 435-443; ב"ז קדר, 'מפת ארץ כנען שצייר רש"י ורקעה הכרטוגרפית', י' הקר, ב"ז קדר ו' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תשס"ט, עמ' 111-128. בדיקת עשרות כתבי-יד של פירוש רש"י לתורה העלתה כי כמעט בכל כתבי-היד שפירוש זה קיים בהם, הוא מופיע רק בתוך המפה. רק בשני כתבי-יד מצאתי שינוי בעניין זה: בכ"י סנקט-פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evr. I C 6 (מתכ"י, ס' 69819), הפירוש על הר ההר נמצא בגוף פירוש רש"י ולא בתוך המפה, ובכ"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 121 (מתכ"י, ס' 1788), חלק מהפירוש על הר ההר נכתב בפניה הצפונית-מערבית, סמוך להר ההר. ראו עוד: ד' שניאור, 'ערכה של מפת תחומי ארץ ישראל בכ"י פריז 155', תרביץ, עה, חלק ג (תשס"ט), עמ' 371-381.

44 חבצלת, שההרדי את 'כפתור ופרח', לא הכיר ככל הנראה את פירושו של רש"י על הר ההר הצפוני, המוכא כאמור במפה המצורפת לפירושו לכמדבר לד, ג. ולכן חשב כי הציטטה שהביא הפרחי לקוחה מפירושו של ר' שמשון משאנץ (1150 שאנץ – 1230 עכו [?]), מבעלי התוספות, לדברי המשנה (שביעית ו, א). ראו: כפתור ופרח, פרק יא, עמ' יט, הערה 31.

45 כפתור ופרח, פרק יא, עמ' יט.
46 שם, עמ' כב. בתלמוד שם נאמר שהגבול הצפוני של הארץ מתחיל מקפלוריא. ורש"י פירש: 'עיר היושבת בחודו של הר ההר בראש גבהו, שהוא תחום צפוני'. לדעת שפירא המילה קפלוריא היא שם עצם ולא שם תואר, ומצינת מקום גבוה, וכך היא משמשת במקומות שונים כינוי לכותרת עמוד (בבלי, בבא בתרא עה ע"ב, תנחומא וישב ג). הוכחה נוספת

טבריה

טבריה, שנקראה על שם הקיסר הרומאי טיבריוס,⁴⁷ לא נזכרה במקרא, אך יש מספר אזכורים שלה במקורות חז"ל ובפרשנות המקרא, בין השאר בניסיון לזהותה עם מקומות שנזכרו במקרא. מדרש שמה של טבריה מופיע בתלמוד: 'רבי ירמיה אמר: רקת שמה ולמה נקרא שמה טבריא? שיושבת בטבורה של ארץ ישראל'.⁴⁸ רש"י תיאר את טבריה וזיהה אותה כמקום הנמוך ביותר בארץ-ישראל: "'יושבי המכתש" – זו טבריא, שעמוקה מכל ארץ ישראל',⁴⁹ ובפירושו לתלמוד הסביר ש'טבורה' הוא אמצעיתה של ארץ-ישראל.⁵⁰

טבריה בראשית המאה התשע-עשרה

לדבריו רש"י לא התכוון ששם המקום כך הוא, שהרי הוא היה יכול לכתוב בקצרה שזהו שם מקום (כפי שכתב על 'לבלבו' בפירושו לבלבי, גטין ז ע"א). ראו עוד: מ' שפירא, אלה גבולותיה – ישראל! תל-אביב תשט"ז, עמ' 28-29. לדעת עמיחי שוורץ זיהה הפרחי את הר ההר הצפוני עם ג'בל אלאקרע (ההר הקרח) שנמצא מצפון לעיר הנמל הסורית לטקיה. ראו: עמיחי שוורץ, 'גאוגרפיה היסטורית בחבור "כפתור ופרח" לרבי אשתורי הפרחי', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע"א, עמ' 24.

47 בורכהרד פירט את מקור שמה של העיר: 'הורדוס טטראך וביטוי שמקורו רבע, כלומר שלט על רבע משטחה של ארץ-ישראל] הגליל יסדה מחדש, וקרא לה טבריה לכבוד הקיסר טיבריוס. היא ארוכה מאד ושוכנת בסמוך לחוף הים לאורכו. בחלקה הדרומי נמצאים מרחצאות מרפא ושרידים רבים' (ארליך ולעיל, הערה 33, עמ' 86).

48 בבלי, מגילה ו ע"א. חז"ל ביקשו כנראה להסביר את שמה של העיר בלי להזכיר את המקור הנכרי של השם. מדרש שם אחר המופיע בתלמוד: 'למה נקרא שמה טבריא? שטובה ראייתה' (בבלי, מגילה ו ע"א). הפרחי צירף את פירושו של רש"י להסבר 'טובה ראייתה' – 'שיש לה אויר יפה' (כפתור ופרח, פרק ז, עמ' קנג). אך דברים אלו של רש"י אינם נמצאים במהדורות פירוש רש"י לבלבי (שם), כפי שהעירו לונץ (במהדורתו ולעיל, הערה 2, פרק ז, עמ' קלג, הערה 1) והבצלת (כפתור ופרח, עמ' קנג, הערה 182).

49 פירוש רש"י לצפניה א, יא. רד"ק בפירושו לאותו פסוק העתיק את פירושו של רש"י כמעט כלשונו: 'זו טבריא שהיא עמוקה מכל ארץ ישראל'. הפרחי הביא בספרו פירוש זה של רש"י, אך ציטט את דבריו בשינוי קל: 'זו טבריה שעמוקה היא מכל ארץ ישראל' (כפתור ופרח, פרק ז, עמ' קנח).

50 רש"י לבלבי, מגילה ו ע"א. גם בפירושו למקרא הסביר רש"י שטבור הוא אמצע: 'כטבור זה שהוא אמצעו של אדם' (יחזקאל לח, יב), ובמקום אחר: 'כמו שהטבור באדם הוא מיצוע הגוף כן יקרא מיצוע הארץ והמקום הגבוה שבה טבור' (שופטים ט, לז; נוסח זה מופיע בפירוש רש"י ב'מקראות גדולות', אך לא במהדורת 'הכתר').

הפרחי עמד בספרו על היבטים גאוגרפיים הנוגעים לאורכה ולרוחבה של הארץ, ובחן אם טבריה אכן נמצאת במרכזה של ארץ-ישראל: 'שהרי מטבריה אל נחל מצרים הוא כמו מטבריה אל הר ההר בקירוב, ולא תוכל לכוון זה אלא כך לעולם'⁵¹ שהרי מטבריה אל דן כמו יום אחד ומטבריה אל באר שבע כארבעה ימים, עכו מכוון כנגד טבריה, זה במזרח וזה במערב, ביניהם כמו יום אחד, ואינו הפרש מורגש במה שיש מעכו לנחל מצרים ובין מה שיש מעכו והר ההר דרך שפת הים'.⁵² בתיאורו הגאוגרפי המפורט הסביר הפרחי כיצד עלולים לטעות במדידה ולחשוב שטבריה איננה במרכז ארץ-ישראל – 'שהרי מטבריה אל דן כמו יום אחד ומטבריה אל באר שבע כארבעה ימים'. לכן קבע שיש לבדוק זאת על ידי השוואה לעכו, שנמצאת לדעתו מול טבריה, ולמדוד את המרחק שבין גבול הארץ הדרומי (נחל מצרים) לעכו ואת המרחק שבין הגבול הצפוני (הר ההר) לעכו, ולדבריו המרחקים הללו דומים למדי.

ירדן

הירדן הוזכר במקרא יותר מ-150 פעמים, ובחלקן שימש ציון גבול בין שני עבריו, מה שעשוי להעיד על עומקו של האפיק וכנראה גם על כמות המים הגדולה שהייתה בו. אכן במספר מקרים צוינה חצייתו כאירוע מיוחד (יעקב בשובו לארץ, כניסת בני ישראל לארץ והמעבר של אליהו ואלישע). הירדן לא תואר במקרא כנחל (אך לדברי רש"י בפירושו לתהלים עד, טו הוא נחל איתן), או כנהר גדול כמו הפרת והחידקל. נראה שאחד ממאפייניו העיקריים הוא תופעת הגאות של זרם המים בחורף ובאביב ('והירדן מלא על כל גדותיו כל ימי קציר' [יהושע ג, טו]), לעומת השפל בקיץ ובסתיו, דבר שבא לידי ביטוי באזור שכונה 'גאון הירדן'.

הפרחי הביא בספרו דעות שונות של חז"ל באשר למשמעות ההלכתית של הירדן כגבולה של ארץ-ישראל.⁵³ את מקור השם ירדן הסביר על פי דרשת חז"ל: 'ירד מדן',⁵⁴ וזיהה את דן עם פנייס (בניאס). הוא אף הביא את פירושו של רש"י 'שפמה – פנייס' (במדבר לד, י),⁵⁵ המבוסס על התרגום הירושלמי, והביא לכך עדות מתקופתו: 'וכן קורין לו הישמעאלים היום פנייס'. בקשר לאזכור גובהו של הארץ ושל ירושלים בתלמוד: 'בית המקדש גבוה מארץ ישראל וארץ ישראל גבוהה מכל הארצות',⁵⁶ ציין הפרחי כי הירדן הוא המקום הנמוך ביותר בארץ-ישראל: 'ואין ספק שמקום היותר שפל שבכל ארץ

51 במהדורת לונץ (לעיל, הערה 2): ולא תוכל לכוון זה לעולם, אלא כך.

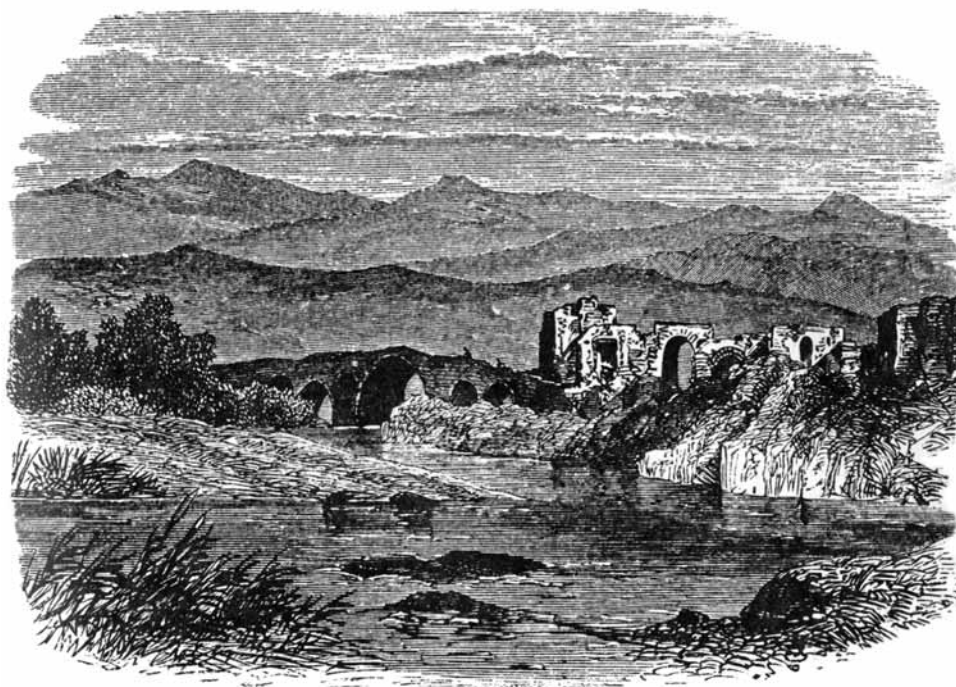
52 כפתור ופרח, פרק יא, עמ' לט.

53 שם, פרק ז, עמ' קל-קלז.

54 בבלי, בכורות נה ע"א.

55 דברי רש"י אלו אינם מופיעים בגוף פירושו למקרא, אלא כתוספת במפת גבולות הארץ בפירושו רש"י; כך לדוגמה בכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. I, ובכ"י פרנקפורט, ספריית המדינה והאוניברסיטה Qu. 19. נראה שהערה זו על מקור נביעת הירדן היא תוספת מאוחרת של מעתיקים, מאחר שאיננה קשורה באופן ישיר לפירוש רש"י, וכן משום שלא השתמרה ברוב המפות. ראו: שניאור (לעיל, הערה 32), עמ' 68-69. מכל מקום אזכור פירוש זה של רש"י מלמד כי הפרחי הכיר את מפת רש"י. לונץ וחבצלת לא הכירו את מפת גבולות הארץ שבחלק מכתבי-היד של פירוש רש"י, סמוך לפירושו לבמדבר לד, יא, ולא הכירו את הטקסט שבתוכה, ולכן כתבו במהדורותיהם שלא מצאו את הפירוש הזה של רש"י. ראו: מהדורת לונץ (לעיל, הערה 2), פרק ז, עמ' קכ, הערה 3; כפתור ופרח, פרק ז, עמ' קלז, הערה 30.

56 בבלי, סנהדרין פז ע"ב.

גשר וחאן על הירדן
בשנות השישים של
המאה התשע-עשרה

ישראל הוא הירדן,⁵⁷ ובהמשך דבריו תיאר את כיווני ההליכה וזמניה למי ששם פעמיו לירושלים: 'ואין ספק שהמקום היותר שפל שבכל ארץ ישראל הוא הירדן, לכן בלכתך מן הירדן שלפני בית שאן לירושלם, תלך בערבה ופניך למערב כמו שתי שעות הולך ועולה מעט. אחר כן תתחיל לעלות בהרים ופנים לדרום, וכן תעלה תמיד עד ירושלם. ברוך גבוה מעל גבוה שבחר בו'.⁵⁸

נחל מצרים

נחל מצרים צוין במקרא כקו גבול גאוגרפי,⁵⁹ בין אם מדובר בגבול נחלת יהודה (יהושע טו ג, מז), בגבולות ממלכת ישראל בתקופת המלך שלמה (מלכים א ח, סה; דברי הימים ב ז, ח) או בתיאור הטריטוריה של ארץ-ישראל (במדבר לד, ה; מלכים ב כד, ז; ישעיה כז, יב). לכאורה צפוי שנקודת ציון כה חשובה תהיה מוכרת וידועה, אולם מתוך השוואה לתיאור גבולה הדרומי של הארץ באזכורים נוספים במקרא נראה כי זיהויו של נחל מצרים איננו כה ברור. כברית בין הבתרים צוין גבולה של הארץ בנהר מצרים: 'ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת' (בראשית טו, יח); אך קודם לכן, לאחר שאברהם נפרד מלוט בעמדו

57 כפתור ופרח, פרק ו, עמ' קיט.

58 שם.

59 שמו של 'נחל מצרים' מוזכר מספר פעמים. לעומת זאת השם 'נהר מצרים' מוזכר רק פעם אחת במקרא (בראשית טו, יח). השם נילוס לא מופיע כלל במקרא.

בהרי בית-אל (שממוצע גובהם כ-900 מ' מעל פני הים), אמר לו ה' שגבולות הארץ מוגבלים לתחום ראייתו: 'וה' אמר אל אברם אחרי הפָּרֵד לוֹט מעמו שא נא עיניך וראה מן המקום אשר אתה שם צפנה ונגבה וקדמה וימה. כי את כל הארץ אשר אתה ראה לך אתננה ולזרעך עד עולם' (בראשית יג, יד-טו) – אכן ניתן לראות את רוב חלקי הארץ ממקום זה, אך בוודאי לא את האזור שזיהה רש"י כנחל מצרים.

בעניין זיהוי מקומו של נחל מצרים הכריע הפרחי כדברי רש"י,⁶⁰ שהוא נמצא בגבולה הדרומי-מערבי של הארץ, אולם הוא לא קיבל את דבריו באשר לזיהוי נחל מצרים עם הנילוס:

הרי שנחל מצרים הוא מקצוע מערבית דרומית לארץ ישראל, וזה הנחל הוא השיחור וכן פירש רש"י ז"ל, ואיננו היאור [...] וכן תרגם רבינו סעדיה גאון בתפסיר 'ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה' – 'ויסתדיר מן מאזל אלי ואד אל-עריש ויכון כרוגה אלי אל בחר'. ובלכתך מעזה למצרים תמצא לכמו שלושה ימים או פחות מזה, תחתוך אותו סמוך לכניסתו לים כמטחוי קשת ותלך. וכן קורין לו העם היום ואד אל-עריש כלומר נחל סוכות [...] ודע כי ההרים למזרח סמוכים לים כאלף אמה במקום ההוא. ועוד היום מקובל אצל הכל, שמה שמפסיק בין ארץ כנען שקורין לו בלד אל שאם⁶¹ ובין ארץ מצרים הוא זה הנחל.⁶²

הפרחי צירף להסברו על נחל מצרים הוכחות מדברי רש"י ורב סעדיה גאון (רס"ג)⁶³ ועדויות שאסף בסווריו: שמו של נחל מצרים בערבית (ואדי אלעריש) ומסורת מקומית שנחל מצרים מהווה גבול בין מצרים לישראל. נוסף על כך הוא תיאר את מקומו הן על פי מדידת מרחק (כ-1,000 אמה מהים) והן על פי ימי הליכה (כשלושה ימי הליכה מעזה). התיאור המפורט של גבולה הדרומי של ארץ-ישראל מבליט כמובן את הצורך להכיר את גבולותיה של הארץ לעניין המצוות התלויות בארץ, כפי שציין הפרחי בספרו פעמים רבות.⁶⁴

60 רש"י זיהה את נחל מצרים עם הנילוס: "מן השיחור" – הוא נילוס הוא נחל מצרים (פירוש רש"י ליהושע יג, ג), וגם את נהר מצרים זיהה עם הנילוס (פירושו לישעיה יט, ה). במקום אחר זיהה רש"י את נחל מצרים עם 'נחל הערבה' (פירושו לעמוס ו, יד), כנראה בשל תבנית גבולות הארץ המופיעה בפסוק שם: 'מלבוא חמת עד [...]'. (כמו 'מלבוא חמת עד נחל מצרים' |מלכים א ה, טה; דברי הימים ב ז, ח) או בשל הדמיון לפסוק אחר המציין את גבול ישראל: 'מלבוא חמת עד ים הערבה' (מלכים ב יד, כה). ראוי לציין כי הערבה הנזכרת במקרא מזוהה עם בקעת הירדן הסמוכה לים המלח, המכונה במקרא גם ים הערבה (למשל דברים ג, יז; ד, מט, יהושע ג, טז; יב, ג).

61 שילה, שעסק בתיאורו של נחל מצרים בפירוש רש"י, הסביר את כינויה של ארץ-ישראל בלד א-שאם: 'פירושו "ארץ הצפון" בערבית, והוא כינוי למחוז הכולל את ארץ ישראל וסוריה [...] כינוי זה לארץ מצוי גם בקהיר בתקופה הממלוכית והעותומאנית, וכך עד היום בין יוצאי תימן. ועד היום מכונה כך העיר דמשק בשפה הערבית' (י' שילה, 'הוא נחל מצרים, הוא נילוס, הוא ואדי אל-עריש', הדף השבועי: מסעי, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ה, הערה 15). לדעת נאמן יש לזהות את נחל מצרים עם נחל הבשור; זיהויו מבוסס על תעודות מצריות, על ממצאים ארכאולוגיים ועל מקורות אשוריים. ראו: נ' נאמן, 'נחל מצרים והמדיניות האשורית באזור הגבול עם מצרים', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ג (תשל"ט), עמ' 145-152.

62 כפתור ופרח, פרק יא, עמ' טז-יח. גם בורכהרד מהר ציון זיהה את נחל מצרים עם אחת ההתפצלויות של הנילוס שנשפכה לים בסמוך לעיר אלעריש, וציין שזהו נהר מצרים המופיע בכתבי הקודש כגבול נחלת שבט יהודה. ראו: ארליך (לעיל, הערה 33), עמ' 191.

63 רס"ג, שלא כרש"י, עבר בארץ-ישראל בדרכו ממצרים מולדתו לכבל, ועל כן פירושו עשויים להסתמך על הכרת השטח.

64 וראו לעיל, ליד הערה 15.

שילה

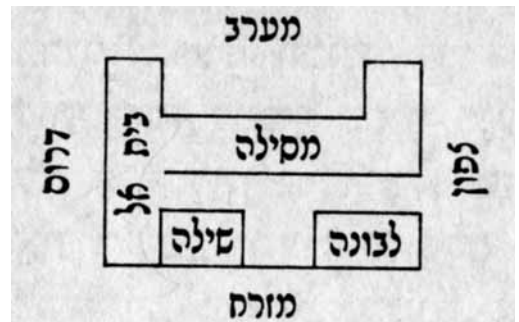
שילה הוזכרה במקרא כמקום שהוצב בו אוהל מועד לאחר כיבוש הארץ בידי יהושע (יהושע יח, א), ואחד האירועים המשמעותיים שם היה חלוקת הארץ לנחלות השבטים (שם יח-יט). חורבן המשכן בשילה לא תואר באופן ישיר, אלא נרמז אגב הנבואה על חורבן בית המקדש (ירמיה ז, יב, יד; כו, ט) ובאחד התיאורים המקראיים של תולדות ישראל (תהלים עח, ס).

הפרחי תיאר את מקומה של שילה בדומה לתיאור המקראי המפורט בספר שופטים: 'יֵאמרו הנה חג ה' בְּשָׁלוֹ מִיָּמִים יְמִימָה אֲשֶׁר מִצְפוֹנָה לְבֵית אֵל מִזְרַחָה הַשָּׁמֶשׁ לְמִסְלָה הָעֹלָה מִבֵּית אֵל שְׁכֶמָה וּמִגִּבְּהַ לְלִבְנָה' (שופטים כא, יט), וציין את מרחק זמן ההליכה, את הנתונים הטופוגרפיים וכן את שמות המקומות בערבית:

שילה – הוא לדרום שכם כשלוש שעות ביושר, אלא שנוטה מעט למזרח, והוא בדרך עלותך לירושלם, והמסילה העולה משכם לירושלם, מניח שילה אל שמאל העולה, והוא לסוף השליש הראשון וקורין לו סאילון. ודע כי כמו שהוא נסמן בסוף ספר שופטים כן הוא היום, שתחלה תמצא על ימינך לבונה, וקורין לו לובין.⁶⁵ תעלה עוד כאלף אמה, ותמצא על שמאלך עין מים, ושם שביל, תלך בו למזרח נוטה לדרום כמו שעה, ושם הוא שילה, עוד היום שם כיפה קורין לה קובה אל סכינה [...] ואל דרום שילה הוא בית אל, וקורין לו ביתאי הפילו הלמד, והיה לו לומר המסילה העולה משכם לבית אל, שהרי לבונה גבוה משכם, ושילה מלבונה, ובית אל משילה.⁶⁶

תיאור הדרך לשילה (מתוך פירוש רש"י לבבלי, גטין ז ע"ב)

מלבד ההשוואה בין המקומות שתוארו במקרא באותה דרך ('מסילה') שבין בית-אל לשכם, ותיאור ציורי של המעינות, השבילים והמבנים שהיו קיימים במקום בתקופתו, העיר הפרחי שמבחינה טופוגרפית יש לסדר את שמות המקומות לפי גובהם – שהרי הכתוב ציין את המסילה העולה – ולכן ראוי היה להיכתב שהמסילה עולה משכם, הנמוכה מכל המקומות, לבית-אל, הגבוהה מכל המקומות המוזכרים.⁶⁷

רש"י צירף לפירושו למקרא (שופטים כא, יט)⁶⁸ ולפירושו

65 בורכהרד מבר ציון כתב: 'ארבע לאוקות מדרום לשכם, בסמוך לדרך ההולכת לירושלים, מימין לה, נמצאת לבנה Lebnal, כפר נאה ביותר', וכנראה התכוון לכפר לְבָן אֶשְׁרִיָּה או לח'אן לובאן. ראו: ארליך (לעיל, הערה 33), עמ' 100 והערה 64. את שילה לא הזכיר בפרק זה אלא הזכיר בפרק העוסק בירושלים את הר שילה (mons Silo), הנקרא שמואל הקדוש (נבי סמואל). ראו: שם, עמ' 134.

66 כפתור ופרח, פרק יא, עמ' סז-סח. בתיאוריו של בורכהרד את הדרך משכם לירושלים נזכרו לבונה ומכמש אך לא שילה. וראו בהערה קודמת.

67 אפשר להסביר את העלייה המצוינת בכתוב כעלייה בחשיבות וכהדגשת מרכזיותה של העיר שכם, כפי שניתן ללמוד ממאבקי הכוח על השלטון בה (שופטים ט).

68 בשלושה מתוך שבעה כתיביד של פירוש רש"י לספר שופטים מצאתי תרשים זה כחלק מן הפירוש לפסוק: כ"י אוקספורד, בודליאנה 127. POC (נויבאואר 296; מתכ"י, ס' 16764); כ"י סנקט־פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית (Evr. II A 36 (מתכ"י, ס' 64040); כ"י סנקט־פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית (Evr. I C 6 (מתכ"י, ס' 69819); בארבעה מכתבייהיד נמצא התרשים בסוף ספר שופטים: כ"י אוקספורד, בודליאנה 607. Marsh (נויבאואר 84; מתכ"י, ס' 33097); כ"י לונדון מונטיפיורי 32 (מתכ"י, ס' 4554); כ"י מילנו, אמברוזיאנה C 282 Inf (מתכ"י, ס' 18128); כ"י מינכן, ספרית המדינה הבוורית 5. Cod. hebr. (מתכ"י, ס' 2526). לפי הידוע לי נעדר תרשים זה מכל מהדורות הדפוס

תל שילה בראשית המאה העשרים
(אוסף המושבה האמריקנית, ספריית הקונגרס, וושינגטון)

לתלמוד⁶⁹ תרשים של מיקום היישובים והדרך שהוזכרו בפסוק, כדי להמחיש את הדרך מבית-אל לשכם, שממזרח לה נמצאים שילה ולבונה. תרשים זה מופיע במהדורות הדפוס של התלמוד הבבלי, ללא ציון הדבר (במילה 'כזה').

בהסבריו של רש"י ובמפות שצירף לפירושו למקרא ולבבלי, יוחס הכיוון הנזכר בפסוק ('מזרחה השמש') לדרך הראשית שבין בית-אל לשכם, כך ששילה הייתה מצפון לבית-אל וממזרח לדרך המזוזרת, כפי שכתב הפרחי: 'ואם תלך משכם לבית אל, יהיה שילה למזרח המסילה ביושר כרב פפא'.⁷⁰ אשר ללבונה, לדעת רש"י היא הייתה ממזרח לדרך, ואילו הפרחי סבר שהייתה ממערב לה. רד"ק התפלא על כך שהמקרא האריך בתיאור מקומה של שילה, שהיה לכאורה ידוע ומוכר לכול, שהרי שם היה המשכן, שבאו אליו בכל ימות השנה ובמיוחד בשלושת הרגלים. תשובתו היא שאמנם מקומה של שילה היה ידוע, אולם התיאור המדויק והארוך נועד לציין את מקום הכרם שבו היו

של פירוש רש"י לספר שופטים. סקירה כללית על תרשים זה ראו: M.I. Gruber, 'Rashi's Map Illustrating His Commentary on Judges 21:19', *Proceeding of the Rabbinical Assembly of America*, 65 (2004), pp. 135-141. גם ר' יוסף קרא צירף תרשים להסבר הפסוק, אך הוא מיקם את לבונה מצפון לשכם ולא ממזרח לדרך מבית-אל לשכם. בצירוף הודפס בטעות 'שפלה' ו'צפון משפלה', במקום 'שילה' ו'צפון משילה'. במהדורת 'מקראות גדולות: הכתר' לספר מלכים נכתב כי נותר רק כתב-יד אחד של פירוש רש"י קרא לנביאים ראשונים, והוא אבד בשואה. ראו: מ' כהן, 'הקדמה', ספר מלכים (מקראות גדולות: הכתר), רמת-גן תשנ"ה, עמ' ח-ט. המהדורה היחידה של פירוש זה היא מהדורת דפוס (ירושלים תשל"ב) המבוססת על ההעתקה של ש' עפשטיין מכתב-היד הנזכר.

69 בבלי, גטין ז ע"ב.

70 כפתור ופרח, פרק יא, עמ' טו.

המחולות, מאחר שהיה מחוץ לשילה:

ואני תמה: מה צורך לכל זה, כי שילה ידוע היה בלא סימניו? והנראה בעיני, כי החג היה בשילה מימים ימימה, ופירושו: משנה לשנה; ואמר בו התרגום: 'מזמן מועד למועד'; ואפשר כי מפסח לפסח היה, או מסכות לסכות שהיה זמן שמחה, או ביום הכיפורים שהיו בנות ישראל יוצאות וחולות בכרמים, כדברי רבותינו ז"ל, והמחול הזה שהיה לבנות ישראל, היה חוץ לעיר שילה, באותו מקום אשר מצפונה לבית-אל וגו', ולהודיע אותו המקום זכר אלה הסימנים, וכרמי שילה היו סמוכין לזה המקום.⁷¹

לסיכום, זיהויים הגאוגרפי של אתרים שנזכרו במקרא הוא אתגר מורכב. הדבר היה קשה שבעתים לפרשני ימי הביניים, שרובם לא הכירו את הארץ ואת אתריה מקרוב. גם למי שבאו לארץ-ישראל, כמו רמב"ן ואף הפרחי, שנחשב אחד מהטובים שבחוקרי ארץ-ישראל בימי הביניים, לא תמיד היה קל למצוא את האתרים המקראיים, ולא תמיד היה הזיהוי שלהם מדויק. מתוך עיון בספר 'כפתור ופרח' מתברר שהפרחי קיבל לרוב את הזיהויים הגאוגרפיים של רש"י, והדבר מלמד על הערך הרב שייחס לפרשנות הגאוגרפית של רש"י. מסקנה זו ראויה לציון במיוחד מפני שבמחקרי על שיטתו הפרשנית של רש"י נוכחתי כי בענייני גאוגרפיה נקט רש"י בעיקר גישה חינוכית-סמלית, שנועדה להאהיב את ארץ-ישראל על לומדי התורה ולהזכיר את הקשר ההיסטורי שלה לאומה היהודית, ולא התבסס כלל על הכרת המציאות הגאוגרפית. אף שעיקר הדיון כאן היה בהתייחסות של הפרחי לענייני גאוגרפיה לאור סוירו בארץ, עשוי דיון זה לתרום גם לחקר כתבי-היד של פירושי ימי הביניים ותפוצתם, מאחר שהציטטות מהם בספרו 'כפתור ופרח' הן עדי נוסח לכתביהם של פרשני ימי הביניים. אחת הדוגמאות החשובות לכך היא ציטטה מפירוש רש"י המופיע במפת גבולות הארץ שבפירושו (במדבר לד, יא), ציטטה המלמדת הן על קיומה ותפוצתה של מפה זו והן על כתבי-היד שהיה בידי הפרחי. כמו כן העובדה שהפרחי ציטט רק חלק מתוספות רמב"ן לפירושו לתורה מלמדת על שלב הביניים בהפצת המהדורה המתוקנת של פירוש רמב"ן לתורה, שלב שבו עדיין לא עודכנו כל כתבי-היד, ועדיין היה מצוי נוסח פירוש רמב"ן במהדורה ראשונה.

71 רד"ק לשופטים כא יט-כא.